

Шайгородський Ю. Міфотворчість як засіб впливу на політичну свідомість. *Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї*. Київ, 2008. Вип. 14. С.149–156.

Ю. Шайгородський

МІФОТВОРЧІСТЬ ЯК ЗАСІБ ВПЛИВУ НА ПОЛІТИЧНУ СВІДОМІСТЬ

У сучасному світі міфотворчість набуває неабиякого розмаху. Міф стає засобом управління, маніпуляції, впливу в різних сферах від політики до реклами. Міфи створюються з розрахунку не на індивідуальну, а на масову свідомість, на натовп, який, за Г. Лебоном, «ніколи не прагнув до правди, він відвертається від очевидності і воліє поклонитися омані, якщо тільки омана приваблює його. Хто вміє вводити натовп в оману, той легко стає його володарем; хто ж апелює до здорового глузду, той завжди стає його жертвою» [1, с. 188]. Технологія політичного міфу передбачає, що він відбиватиме не дійсність, а специфіку очікувань натовпу. За таких обставин стихійна міфотворчість замінюється свідомим конструюванням міфів; вона не пояснює реальність, а створює нову ілюзію. Це переконливо доведено дослідниками на аналізі матеріалів масової культури та політичної реклами (Н.Хома, Г.Почепцов, С.Самохвалова В. Фесенко та ін.).

Водночас сам міф є реальністю. Тому, використовуючи розроблені в методології політичної науки засоби, варто розкривати ілюзорність сучасного міфу, його деконструктивну функцію щодо політичної свідомості і політичного буття. Разом з тим, варто зазначити, що вплив міфу багатоаспектний, він живе в духовному світі, хоч і може залишатися ірраціональним. У технологічному арсеналі політика зазвичай чимало міфічних образів. Відтак ігнорувати цю реальність, розраховувати лише на логіку фактів, – це означає поступитися політичному супернику, який вдало використовує міфи як засіб політичної боротьби.

Це свідчить про те, що в політиці постійно відбуваються процеси деміфологізації і реміфологізації. Тому прагматичний політик у своїй діяльності завжди зважає на це. Рациональне пізнання політичних явищ вимагає деміфологізації, а використання раціональних підходів, як інструменту політики, обумовлює реміфологізацію. Без міфів не може існувати жоден політичний проект, особливо, звернений у майбутнє. Але тільки концептуальна оформленість міфу є засобом духовно-етичного виміру політики. Міф, в основі якого лежить раціональне знання, нехай «розбавлене» уявою, вірою, може відігравати позитивну роль.

Активне продукування міфологем пов'язано з нестабільністю суспільства. Відомо, що міфологеми є ефективним механізмом адаптації в складних умовах. За допомогою міфів, спочатку віртуально, а потім і насправді, люди долають перепони, переборюють негаразди, перемагають ворогів. Як слушно зауважує В.Андрущенко, «націонал-шовінізм, істеричний „патріотизм“, соціальна демагогія, квазірелігійні та паранаукові вчення, кумироманія і т. ін. – далеко не повний перелік напрямів і тем міфотворчості, обійми якої є, мабуть, найбільш міцними і довготривалими. „Ворог народу“, „наші – не наші“, „світовий зговір“, „пошук інопланетян“ і тому подібні фантастичні пояснення, що їх „підсовує“ міфологія, не підлягають раціоналізації, перевірки на істину» [2]. Результатом підкорення «соціальній демагогії» є втрата індивідами інтелектуальної рефлексії.

Сучасний міф створюється певним набором ідей-міфологем і символів. Політична символіка стає важливим елементом реалізації політичної влади: “Маніфестації, військові паради, політичні з'їзди, які передують будь-якій мобілізації натовпу, показують нам, що без символів, шанованих чи руйнівних, не може бути активних мас, як і мас взагалі” [3, с. 202-204].

Можна стверджувати, що політичні міфи про демократію, соціалізм, аріїство тощо з їх за певних умов аргументативно-легітимуючим ефектом, нібито «кочують» від однієї культури до іншої, від епохи до епохи, коли створюється сприятливий ґрунт для відродження міфу. Як підкреслює А.Атанесян, однією з особливостей багатьох пострадянських республік було, з одного боку, «прищеплення» міфів, характерних для західноєвропейської культури (про демократизацію, громадянське суспільство, швидкорезультативні ринкові реформи, міждержавну інтеграцію тощо); з іншого – відбувалося відродження національних міфів, особливо в перші роки незалежності, де героїчне минуле народу відігравало провідну роль [4].

Вважається, що «енергетичним» підживленням міфів, зокрема, національних, є архетипи. Архетипові особливості народу створюються впродовж всієї історії нації. Національна самосвідомість формується на основі міфів і є їх невід'ємною складовою. Точніше, історичні події стають значущими для нащадків, коли вписані в структуру національного міфу. Національна свідомість – це «система колективних соціально-психологічних феноменів, сутністю яких насамперед є уявлення про свою спільноту як національну, окрему від інших спільнот» [5]. Багато феноменів національної

свідомості мають міфологічний характер. За Л.Г. Іоніним, крім політичного та культурного націоналізму варто виділяти ще і міфологічний як найбільш глибокий і фундаментальний, хоча, на нашу думку, націоналізм в міфах є вторинним [6]. Водночас Дж. Армстронг вважає основою становлення української ідентичності не демографічну чи лінгвістичну безперервність, а міф про цю безперервність [7]. До того ж, за О.Донченко і Ю. Романенком, українському етносу міфологічне мислення притаманне більшою мірою, ніж багатьом іншим [8]. Але й таке твердження є переважно міфологічним, тому що наукових досліджень з використанням соціологічних і політологічних методів в цьому напрямку не проводилося.

На думку фахівців, є очевидним, що сучасні ідеї існують значною мірою у вигляді міфологем. Міфотворчість в Україні виявляється у низці нових міфологем – «відродження», «європейський вибір», «помста старшому братові», а також у стереотипах, що конструюються у політичному середовищі і поширюються засобами масової інформації та архайтиці: продовження козацьких традицій, українці – нащадки «трипільців» тощо.

Міфологема «відродження» одразу актуалізує й космогонічний міф, за архетипом якого воно й здійснюється: відродження у будь-якій міфології означає ритуальне повернення до витоків і постійне перестворення космосу з хаосу шляхом титаномагії та героїчної боротьби з чудовиськами. Ця романтична міфологема надала метатворчої форми також несвідомому бажанню в своєму розвитку орієнтуватися на теорію та науку як підґрунтя й спосіб легітимізації, міфологема Відродження – на волю до самовизначення, «чуття єдиної родини», віру» [9]. Як пише Н.Амельченко, пошуки «душі» нації призвели до хаотичного продукування міфічних образів «аріїв», «трипільської культури», «козацької вольниці» як витоків української ментальності, про що ми вже говорили вище. Тут тільки виникає питання: скільки ще нових міфів породить суспільна думка і політтехнологи на ґрунті архайтики і сучасності.

Отже, міфологема «Відродження» вимагає перегляду історії України: «вона постала як героїчна боротьба за незалежність з чудовиськами комунізму та тоталітаризму»[9]. Такий підхід, як слушно зауважує Н.Амельченко є перевернутим прогресистським міфом. За даних умов реанімується псевдокомуністична ідеологія, оскільки влада переходить до її сучасних носіїв — «повноважних представників народного страждання». Прагнення обґрунтувати ідеологію «української ідеї» певною мірою є прикладом політичного радикалізму, Україна постає як ображена нація, а інститути представницької демократії виглядають як штучні утворення. Це загрожує ще й тим, що деякі спроби відстоювати українську незалежність тоталітарними засобами, через всілякі об'єднання героїзуються і деформують суспільну свідомість.

Доречно згадати, що серед найбільш поширених слоганів у назвах програм, фондів, партій є «Відродження» (фонд «Відродження» або фракція «Відродження регіонів»). Поступово це слово виросло «в потужну міфологему-мелодію, яка живиться енергією романтичної міфотворчості й

визначає головний тон, напрямок пошуку ідентичності і форму її досягнення в перші роки незалежності» [9]. Причому здійснюються спроби пошуку національної ідентичності через економічні, етнічні фактори, нерідко ігноруючи культурні та політичні (наявність держави і політичної нації).

Досвід незалежності показав, що міфологема відродження так і не стала «інструментом солідарності та ідентифікації, а радше постала як джерело легітимізації нової влади, оскільки політичну інтеграцію в нашої країні здійснюють на підставі принципу узгодження інтересів... Ліберально-демократичний дискурс, який прийшов на зміну марксизмові, не скасовує, а тільки посилює надію на самодостатність ринкових реформ для культурного самовизначення. Тому економічно впливова політична еліта (так звані олігархи) розглядає гуманітарні пошуки ідентичності та національну ідею як лише культурне «оформлення» та легітимізацію ліберальних реформ, а фактично олігархічного режиму. Солідарність існує як спосіб боротьби за владу, оскільки стає брендом політичних об'єднань: «За єдину Україну» або «Наша Україна» [9, с. 73.].

В сучасних умовах Україна балансує між пошуками свого «відродження» та «європейським вибором», тобто ще однією міфологемою. В. Горський чудово описує низку міфологем, що впливають з «міфу Європи» (Україна – міся, що виведе Європу з кризи, «загниваюча Європа», пошук центру Європи та ін.). Філософ зазначає, що «міфологічна свідомість завжди ґрунтується на чіткій опозиції ціннісних ознак, уявляючи історію людства як арену невинної боротьби Добра та Зла. Попередній аналіз переконує, що в західній культурі від її зародження та понині образ Європи завжди й неодмінно виступає персоналіфікацією Добра, що протиставляється Злу, носієм якого є чужий Європі Схід. Межовий характер української культури зумовив далеко неоднозначну позицію щодо такого бачення Європи» [10]. Європа стає і бажаною метою, і норовливим сусідом, який декларує співпрацю, але конструктивно не співпрацює.

У масовій свідомості «європейський вибір» набуває міфічного образу раю та безпроблемного життя: в сучасній українській суспільній думці поширені ідеї, що Європа символізує «вище благо», ідеали втілення Істини, Добра й Краси, відображені в численних деклараціях про “повернення у Європу”, “приєднання до Європи. Цікаво, що навіть у побуті набули широкого вжитку такі словосполучення, як «євроремонт», «євростиль» тощо, що свідчить про наше прагнення наблизитися до «європейського блага».

Проте здійснення європейського вибору дещо ускладнюється. Як зазначає Н.Амельченко, «вибір передбачає свідоме трансцендування за межі настільки любого кожному етносу міфу». Якщо в Європі реалізація такого вибору «стає можливою завдяки відмові від етнічних та географічно-просторових характеристик і акценті на загальнолюдських цінностях», то в Україні «незалежність забарвлена національно-етнічним відродженням» [9, с. 74]. Розповсюджується стереотип, що ґрунтується на ідеалізованому образі української нації, «унікальність якої засвідчує її сутність як втілення «світового духу» [10]. Така ідеалізація теж є своєрідним міфом.

Вітчизняні науковці М. Михальченко і Г. Дашутін також відзначають подвійне ставлення до міфу про Європу: з одного боку, вся модернізаційна стратегія в російській імперії (згадаймо Петра I) втілювалася разом з упровадженням європейської ідеї в суспільну свідомість, з іншого – була забарвлена антиєвропейською реакцією, що спонукало до пошуку національної самобутності і національної ідентичності [11]. Така подвійність призводить до суперечливих оцінок перспектив вступу України до ЄС.

Функціонуючи в рамках бінарних опозицій – свій/чужий, добрий/поганий, міфологічна свідомість прискіпливо ставиться до досвіду іншого. Отже, дилему «національне відродження» чи «європейський вибір» можливо розв'язати тільки за умов розуміння всезагальності міфу, як нової стратегії «політичного дискурсу: не знищення міфу опонента, що означає часто екзистенційну смерть особистості, а вихід за межі міфу в царину громадянського, тобто всезагального життя» [9, с. 74]. Такий підхід передбачає, співставлення процесу самоідентифікації із зовнішніми (політичними) обставинами, національного та інтернаціонального.

Існує й так званий «український міф» в інтерпретаціях географічних сусідів і недоброзичливців, що відіграє не останню роль в політиці. Йдеться про так звані російські фантазії на українську тематику. Так, І. Лосів виокремлює такі характерні риси українського міфу у російській свідомості: 1) «не было, нет и быть не может» (Україна – це вигадка закордонних і місцевих росієненависників); 2) українці – регіональна група російського народу з регіональними особливостями; 3) ніякої української проблематики поза російським контекстом бути не може; 4) існування України поза Росією і окремо від неї – абсурд і щось протиприродне [12]. На думку вченого, складовою цього міфу є «галицький міф», який тісно пов'язаний з ідеєю «всесвітнього заколоту» проти Росії, коли весь безлад в російській політиці пояснюється діяльністю іноземних ворожих сил, в тому числі, галичан. В рамках такої психолого-політичної конструкції галичани розглядаються як західні, католицькі, чужі не тільки Росії, але й решті України, «спокусники» українського народу, «винахідники» українського націоналізму і навіть зовсім не українці, а напівполяки, напівавстріяки, які на думку багатьох росіян, мали бути налаштовані проросійськи. В Росії цей міф постійно реанімується, а його стереотипи мають вплив у Східній і Південній Україні.

Зректися галицького міфу означає критично переглянути всю історію російсько-українських відносин і можливо зробити ті ж самі висновки, які зробила Е. Ільїна, повідомляючи читачам про видання в Москві «Библиотеки литературы Древней Руси» в 20 томах. Дослідниця пише, що «перший том «Бібліотеки» починається зі «Слова про закон і благодать» митрополита Київського Іларіона. Але ж Іларіон творив у XI ст., тоді на місці російського народу жили в'ятичі, меря, чудь і весь. Яке місце у ролі московитів і у всесвітній історії може займати такий конгломерат диких племен, підкорених вихідцями з Київської Русі? А Київ XI ст., де жив митрополит Іларіон, – це культура й місце в історії українського народу, точніше, прашчурів українського народу» [12]. Хоча і в цій оцінці є перебільшення. Варто

погодитися з думкою М.Михальченка, що історія Київської Русі – це історія окремої держави. А українці, росіяни, білоруси мають писати свою власну історію, спираючись на посткиївські часи.

Типовою помилкою російського погляду на «українське» питання є прагнення ставити Галичину поза Україною [12]. Саме тут яскраво проявляється така маніпулятивна техніка, яку С.Кара-Мурза назвав «ефектом позаісторичності». Остання приводить до втрати здатності контекстуалізувати події. У такий спосіб людина, яка не пам'ятає нічого з історії своєї країни начебто випадає з історичної системи координат й стає об'єктом маніпуляції. Ось тут і створюються можливості для фальсифікації тверджень і поширення псевдоісторичних міфів.

Події, що відбуваються навколо російсько-українських відносин, свідчать про існування так званих суспільних неврозів, які проявляються в міфологічних утопіях про можливе царство могутнього і рівноправного слов'янства, в психології раніш пригноблених Росією народів, які мріють помститися «старшому брату». «Слов'янська ідея» живе й сьогодні у вигляді політизованої міфологеми. Як зазначають вітчизняні науковці, здебільшого вона використовується «політичними містифікаторами та балакучими телепророками задля порятунку агонізуючої імперії. Нині панславизм, як намагання відновити колишню єдність, знову і знову постає у вигляді всіляких демонстрацій єднання. По суті, ідея слов'янської єдності являє собою етноцентричну утопію» [13, с. 323-324]. Небезпека цієї утопії в тому, що її сповідують і великодержавні шовіністи, і націонал-комуністи, і ліберали сучасної Росії.

На українських теренах питання національної свідомості не є антиросійським за спрямуванням, але має свою специфіку. Події президентських (2004 р.) і парламентських (2006, 2007 рр.) виборів показали, що існує проблема світоглядно-ціннісного розколу України на Східну та Західну. На тлі глобальних процесів це свідчать про необхідність вивчення процесів розвитку і деформації української національної свідомості. Результати дослідження, проведеного у грудні 2006 р. «Українським демократичним колом» разом із компанією Ukraine sociology service досить чітко показали розбіжності в думках населення заходу і сходу України щодо історичних подій, політичних діячів і перспектив політичного розвитку країни. Прикметно, що низка питань анкети дублювала опитування, проведене у грудні 2002 року, що дає можливість простежити динаміку настроїв громадян. Більшість українців виявилися досить проросійськи налаштованими: за Переяславську Раду – 60%, за перебування в складі СРСР – 63%. Крім того, 54% шкодують про розвал Радянського Союзу. Проте існує різке розходження між заходом і сходом: у першому випадку сумують за СРСР лише 21%, а в другому – 81%. Натомість опитування, проведені Всеукраїнською соціологічною службою в 2007 році, показали, що 66% населення України підтримує незалежність України, а за відродження СРСР виступає лише 8%.

Із твердженням про необхідність вступу України до ЄС згодні 46%

респондентів (в 2002 таких було 65%). На думку соціолога С.Макеєва, з проатлантичними й проєвропейськими орієнтаціями збільшилася частка тих, хто сумнівається в правильності курсу в ЄС і НАТО. Щодо преференцій в оцінці історичних постатей, то 70% опитаних дають позитивну оцінку діяльності Богдана Хмельницького, 60% – Петра І, 52% – Леоніда Брежньєва, 49% – Михайла Грушевського, 47% – В'ячеслава Чорновола. Перших двох президентів незалежної України респонденти в основному оцінюють негативно: Леоніда Кравчука – 57%, Леоніда Кучму – 71%. Існують розбіжності у ставленні представників різних регіонів країни до історичних особистостей, що свідчить про відсутність загальнозначущих національних героїв і, як наслідок, відсутність загальних позитивних міфів [14].

Взагалі соціологічні опитування з проблем розвитку України варто оцінювати як об'єктивну тенденцію, якщо вони супроводжуються добре обгрунтованою квотною вибіркою. Зокрема, соціологічний моніторинг, здійснений Інститутом соціології НАН України 2005 року засвідчив, що відбувся злам у бік євроінтеграції. На питання «Як ви ставитеся до вступу України до Європейського Союзу?», респонденти відповіли: «Скоріше негативно – 19,9 %; важко сказати – 32,9 %; скоріше позитивно – 47,2%; не відповіли – 0,1% [15, с. 32].

У 2006-2007 рр. Всеукраїнською соціологічною службою проводилися аналогічне опитування (репрезентативна вибірка: 25000 осіб за вісьмома ознаками). На питання «Ви хотіли, щоб Україна в майбутньому...» отримано відповіді: «об'єдналася в союзі з Росією і Білоруссю» – 24,3 %; «створила з більшістю колишніх радянських республік новий Союз» – 8,7 %; «стала членом ЄС» – 15,7 %; «важко відповісти» – 6,5 %. Отже, лише 32 % респондентів схвалюють євроазійський шлях розвитку.

Слід підкреслити, що соціальна міфотворчість є невід'ємною складовою суспільного життя, а найяскравішим її прикладом стають виборчі кампанії. Саме виборчі процеси є показником цивілізованого (громадянського, прозорого, відкритого) життя країни, тобто дотримання прав і свобод громадян, а також професійності тих, хто відповідає за якість виборчих технологій і політичних комунікацій. Цікавим є той факт, що на сьогодні головна роль в цій політичній грі відводиться таз званим інтерпретаторам, тобто тим, хто причетний до розповсюдження інформації – менеджери, режисери, журналісти, актори тощо. Важко заперечувати, що система засобів масової інформації перетворилася на четверту владу. «Тлумачі», відштовхуючись від певної ідеології того чи іншого політичного суб'єкта, підкріплюють її різноманітними символами й ритуалами. У такий спосіб і створюються політичні міфи. На жаль, в Україні склалася ситуація, коли коментатори, «тлумачі» захопили інформаційний простір і заважають проникнення в нього наукової, раціональної думки, натомість створюють інформаційний шум, здебільшого позбавлений об'єктивності.

В цілому, більшість виборчих кампаній проходить за певним алгоритмом. На кожній стадії передвиборчого марафону кандидати змушені для реалізації своїх цілей вирішувати конкретні завдання, актуальні саме

для цього передвиборчого періоду: створення передвиборчих штабів, організація агітаційних заходів, зустрічі з виборцями тощо. Досвід свідчить, що на етапі створення програм і пропагандистських стратегій об'єктивність зникає, поступаючись популізму, необґрунтованим обіцянкам, чорним PR-технологіям. На жаль, це сприяє розквіту негативної міфотворчості, «вдалі знахідки» якої можуть надовго залишатися у свідомості пересічних громадян.

1. Лебон Г. Психология толпы. – М., 1988. 2. Андрущенко В. Організоване суспільство. Проблема організації та суспільної самоорганізації в період радикальних трансформацій в Україні на рубежі століть. Досвід соціально-філософського аналізу. – К.: ТОВ «Атлант ЮЕмСі», 2005 – 498 с. 3. Московичи С. Век толп. – М., 1998. – 478 с. 4. Атанесян А. Публичная политика и технологии современной политической риторики. – Режим доступу: http://www.noravank.am/uploads/268/06_arthur_atanesyan.pdf. 5. Шестаковський О.П. Потенціал концепції міфу Р.Барта при вивченні української національної свідомості. – Режим доступу: http://www.soc4u.org.ua/theory/1/00_01.html. 6. Ионин Л.Г. Социология культуры: путь в новое тысячелетие: 3-е изд., перераб. и доп. – М.: Логос, 2000. – 280 с. 7. Касьянов Г.В. Теорії нації та націоналізму: Монографія. – К.: Либідь, 1999. – 352 с. 8. Донченко О., Романенко Ю. Архетипи соціального життя і політика. – К.: Либідь, 2001. – 334 с. 9. Амельченко Н. Міф та нація – переплетення філософського і політичного дискурсів // Філософська думка. – 2003. – № 6. – С. 50-75. 10. Горський В.С. Україна – Європа: погляд з обох боків // Універсальні виміри української культури. – Одеса, 2000. – С. 6–26. 11. Михальченко М., Дашутін Г. Політичний ідеал відкритого суспільства в умовах «керованої демократії» // Вища освіта України. – 2006. – № 2. – С. 5–15. 12. Лосів І. Галицький міф «російської свідомості» // “Дзвін Севастополя”. – Грудень 1998 р. – №3. – Режим доступу: http://www.geocities.com/ua_ukraine/ukr290.html. 13. Політологія посткомунізму: Політичний аналіз посткомуністичних суспільств. – К.: Політична думка, 1995. – 368 с. 14. Портрет украинцев: Герои и мифы страны. – Режим доступу: <http://www.podrobnosti.ua/society/2007/01/10/384429.html>. 15. Українське суспільство. Соціологічний моніторинг. – К.: Інститут соціології НАН України і Фонд «Демократичні ініціативи», 2005.